

Nyelvi tudatosság, norma és rendszerkényszer a *h* esetében

Bevezetés

Talán nincs még egy olyan beszédhangunk, amellyel kapcsolatban annyi ellentmondás, vita és tagadás lett volna és lenne ma is tapasztalható, mint a [h]. Vitatják a képzési helyét, bizonytalan, hogy van-e és milyen (ha van) a zöngés megfelelője, sőt még az is kérdéses, hogy voltaképpen mássalhangzó-e vagy magánhangzó? Mindezek után az már nem is meglepő, hogy a kiejtése bizonyos kontextusban csaknem meghatározhatatlan és előjelezhetetlen.

A magyar /h/ fonológiai megítélése, realizációinak fonetikai minősége, a köznyelvi kiejtést meghatározó tényezők mind-mind olyan kérdések, amelyekkel kapcsolatban számos különböző, gyakran egymásnak gyökeresen ellentmondó véleménnyel találkozhatunk mind a régebbi, mind a legfrissebb nyelvészeti szakirodalomban. Már az egyik legelső magyar hangtani vita tárgya is a *h* volt. A XVIII. századi magyar nyelvészek egy része még a *h* beszédhang voltát is megkérdőjelezte, egyszerűen „lehellésnek” tekintve azt. A vitában Virág Benedek egy – a mai értelemben vett – fonológiai elvvel bizonyítja, hogy hangrendszerünk eleméről van szó, ehhez olyan minimálpárokat állít szembe, mint a *hegy* ↔ *egy*, *adatom* ↔ *adhatom* stb. (Vértes O. 1980, 75).

A laringális réshangunkat úgy képezzük, hogy a hangszalagok közötti résen át kerül a levegő a toldalékcsőbe, majd azon keresztül jut tovább a légterbe. A hangszalagok bizonyos mértékig közelítenek egymáshoz, s a tüdőből kiáramló levegő a hangszalagok széleihez sűrűlődvé réshangszerű zörejjel kerül a szájüregbe. A szájüreg mint rezonátor különböző lehet – alakjának és térfogatának következtében – így sokféle rezonanciájú [h] hang képződhet. A XIX. század végéig (1874) egy

Whitney nevű kutató a magánhangzók közé sorolta ezt a hangot, tekintettel arra, hogy a [h]-t éppúgy orális nyílással képezzük, mint a magánhangzókat (Lazicius 1944, 75); nézetét olyan híres fonetikusok is osztották, mint Viëtor vagy Stetson. Úgy tekintették a [h] hangokat mint zöngétlen magánhangzókat, amelyeknek a hangszínét a követő magánhangzó határozza meg. Ez a felfogás nem sokáig állta meg a helyét (később Viëtor is megváltoztatta nézetét). Felmerül ugyanakkor a huszadik század vége felé a nemzetközi szakirodalomban; de a hazai fonológiában is, hogy a [h] laringális approximáns, vagyis nem résmássalhangzó (Siptár 2002). Akad azonban olyan nézet is, amelyik a képzési helyet vitatja, s ezt a mássalhangzót faringálisnak véli (Bolla 1982).

A sokrétű diszkusszió sajátos és mind a mai napig lezáratlan fejezetét képezi a *h*-ra végződő szótövek viselkedésének a megítélése, a szabályszerűségeknek a megfogalmazása. A nyelvtörténeti kutatásokból tudjuk, hogy a XVI. század végére a *h*-féle hangok a magyarban gyakorlatilag a szótagkezdő glottális [h]-ra korlátozódtak. A fonológiai megkötés két folyamatban jutott érvényre: a) a XIV. század végétől kezdve a $\chi, \check{\chi} > h$ végű szótövek mássalhangzója szó(tag)végi pozícióban „elnémult”, törlődött, de szóbeljei intervokális helyzetben megmaradt; b) a XVI. században a *kohnya* > *konyha* típusú hangátvetések révén kiküszöbölődtek a morféma belseji /h+C/ mássalhangzókapcsolatok. A /h/ ~ 0 váltakozás érintette egyrészt a *méh*, *cseh*-féle névszótöveket, amelyekben a /h/ jelölését az ortográfiai gyakorlat a „néma” pozícióban is megőrizte. Egyes korabeli nyelvemlékeinkben azonban *Chefalw* (1478), *Cze, lu, mee, tere* (1533), *terewel* (1597) stb. alakokkal is találkozhatunk, az utóbbiak arra utalnak, hogy az eltérő fejlődést mutató, hangátvetéses *kehely*, *pehely*, *teher* szavaink sem képeztek egyértelmű kivételt a hangtörvény alól (Benkő 1992, 257). A néma *h* szabály szerint alakult az idegen nyelvből származó tulajdonnevek hangalakja is, pl. ném. Hemrich > m. Imreh > Imré > Imre (Bárczi–Benkő–Berrár 1967, 118).

A /h/ realizációját glottális réshangra és szótagkezdő pozícióra korlátozó fonológiai megkötés a XVII. századtól azonban már nem érvényesül kötelezően, a megfelelő fonetikai helyzetben nem hajtódik végre valamennyi lexémában automatikusan. Ezt mutatja a) az *ihlet* szó, amely minden valószínűség szerint kihalt, majd a XVII. században a régi források alapján ismét használatossá vált, de nem *ilhet* vagy *illet*, hanem az „eredeti” *ihlet* hangalakban (Bárczi–Benkő–Berrár 1967, 128); b) a XVII. század után nyelvünkbe került jövevényszavak, például *pech*, *technika* stb. hangalakja, valamint az, hogy c) megjelennek a [h]-s változatok a *cseh*-féle csoporton belül is.

Mit tudunk a néma *h* szabály „utóéletéről”, fonetikai és nyelvművelői megítéléséről, az ejtésszabályok mértékéről, jellegzetességeiről?

A *h*-végű névszótövek hangtani sajátosságaira vonatkozó megállapítások a XIX. század közepén jelennek meg a fonetikai leírásokban, ekkor olvashatunk először arról, hogy például a *tereh*, *juh* és *méh* szavakban úgynevezett nyugvó *h*-t ejtünk (Vértes O. 1980, 99). A néma *h* szabály legkorábbi megfogalmazásaival a nyelvművelői gyakorlatban találkozunk. 1856 óta az akadémiai helyesírási ajánlásokban, majd később *A magyar helyesírás szabályai*ban rögzítik, hogy a *h*-ra végződő szótövekben az ortográfiai és ortoépiai szabály eltér (Szemere 1974, 124–5). A szabály első megfogalmazása szerint „vannak alig hallható vég hehentések, miknek kiíratását a szófejtés parancsolólag megköveteli, miután azok mindannyiszor, valahányszor a szó ragoztatik, előlépnek; így *cseh*, *keh*, *céh*, *koh* (ez a *kohó* szótó régies alakja), *doh*, *juh* s többekben, miknek tárgyesete *e h* nélkül *csét*, *két* stb. volna, *cseh-et*, *keh-et* stb. helyett”.

A normatív kiejtésre vonatkozó szabály a XX. század közepéig nem tart számon kivételt. Az 1915 és 1940 között érvényben lévő helyesírási szabályzat megfelelő pontja csak az *oláh* szót különíti el, de mint olyat, amelyben a *h* szótagkezdő pozícióban sem hangzik, ezt azonban az 1940-es szabályzat vitájában téves általánosításnak minősítik. Simonyi Béla 1942-ben például egy általánosan érvényes néma *h* szabály mellett tör lándzsát. Kijelenti, hogy a szó végén álló *h*-t „nem mondjuk ki”, még akkor sem, ha az összetételben szerepel (példái: *juhtúró*, *jutúró*, *méhraj*, *méraj*, *Csehország*, *Cseorszag*, vö. 296). A szerinte egyetlen kivételt, az *ihlet* szóbokrot tételesen is felsorolja, mint *ihlés*, *ihlel*, *ihlelet*. Megjegyzi továbbá, hogy egyes esetekben a *h*-t ki sem írjuk, ilyen

például a *rüzsír*. Először az 1954-es helyesírási szabályzat kodifikálja az ortoépiái néma *h* szabály jelentősebb módosulását, ekkor jelenik meg a „*h*-t mindig ejtjük” szavak csoportja: *doh*, *potroh*, *sah*, *Allah*. A szabályzat ma is érvényben lévő következő, 11. kiadása alapján az utóbbi szavak köre tovább bővült, többek között, a korábban kötelezően vagy változatként [h] nélkül ejtendőnek ítélt *éh*, *keh*, *moh* szavakkal. A közelmúlt nyelvújítói e kivételeken túl a szóösszetételi utótagok magánhangzó előtti [h]-s ejtéssel a legengedelelyesebbek, bár a *Csehország* típusú szavakat is ajánlatosabbnak tartják [h] nélkül ejteni¹ (Grétsy–Kovalovszky 1980).

A mai magyar nyelv rendszerének legfrissebb leírásaiban a néma *h* szabállyal kapcsolatban három különböző állásponttal is találkozhatunk. Törkenczy (1994, 296–8 és 386–7) azt az elemzést tartja adekvátabbnak, hogy a szótagszerkezeti, szótagfűzési szabályszerűségek szempontjából a szótagvégi *h* hátrányos, azaz a *cse*, *csetől*, *csevel*, de *csehek*, *csehül* típusú hangalakok a szabályosak, a *technika*, *doh*-féle esetek a megjelöltek, a kivételek. Siptár (1994, 267–8) abból indul ki, hogy az újabb keletkezésű jövevény- és betűszavaink, valamint az ejtésingadozás a *h*-s változat felülkerekedését, produktivitását mutatják, s ezért indokoltabb az a felfogás, hogy a *h* törlését fonológiai aprószabály írja elő, vagyis a *cseh*-féle szavak a kivételek (ezt az álláspontot érvényesíti más fonológiai keretekben Siptár 1999, 375–81 és Siptár–Szentgyörgyi 2002 is). Siptár–Törkenczy (2000) viszont úgy vélekedik, hogy a *cseh*-féle szavak viselkedése már nem magyarázható fonológiailag, olyan kivételekké váltak, amelyekben a *tő* [h]-s és [h] nélküli változatának a megjelenése a morfológiai környezettől függ, azaz úgynevezett szuppletív allomorfiával van dolgunk.

A közreadott szakirodalmi megfigyelések egyértelműen a [h]-s változat terjedését tükrözik a normatív szabály szerint néma [h]-val ejtendő szavak esetében is. Balassa (1904) megállapítása szerint a [h] a magyarban kizárólag magánhangzó előtt hangzik (kivétel *ihlet*), ejtésingadozást csak hangsorvégi pozícióban regisztrál: szó végén a [h]-t csak az affektálva beszélők ejtik, de a köznyelv soha. Ferenczy Géza 1939-ben gúnyoros hangvételi, a „szótagvégi *h* magyar ajkon nem díszlik” felfogású cikkében viszont már arról számol be, hogy napról-napra növekszik a „lehegő felekezetűek” száma, azoké, akik a *cseh*, *düh*, *oláh*, *juh* szavak végén kiejtik a [h]-t, s írásban is gyakorinak mondja a *dühhel*, *juhhal*, *méhhel* típusú alakokat. Ferenczy, a későbbi nyelvújítói állásfoglalásokhoz hasonlóan, a jelenség legfőbb okát a „betűimádat szellemében”, az íráskép hatásában látja. Megrója például Babits Mihályt is, amiért a „Jónás könyvében” a *dühhel* „torz szóalakot” használja.

Az ingadozás számszerűsített mértékéről csak az 1960-as évekből áll rendelkezésre szakirodalmi adat. A budapesti nyelvhasználat társadalmi rétegződését felmérő vizsgálatban átlagosan 50–50%-ban oszlott meg a hagyományos és az íráskép szerinti ejtés (G. Varga 1968).

A nyelvhasználatra vonatkozó megfigyelések és vélekedések ugyanakkor ellentmondóak. Az ellentmondásokra vagy éppen az ingadozás következetlenségére (?) jó példa a *méh* 'rovar' szó megítélése. A G. Varga kérdőívében szereplő négy szóalak közül a néma *h* szabály szerinti ejtés jóval ritkább volt a *méh*, *méhnek* 'rovar' szóalakok, mint a *cseh*, *csehtől* esetében. Ezzel szemben Elekfi a *méh*^{1,2} homonimák *méh* (*mé*[h], *mé*[h:]*el*) 'női szerv' ↔ *méh* (*m*[e:], *m*[e:]*vel*) 'rovar' szerinti nem kötelező, de szokásos kiejtési megkülönböztetését regisztrálja (vö. Grétsy–Kovalovszky 1980, 134; legutóbb Elekfi 2000). A témával foglalkozó egyik legfrissebb „vészharangkongató” nyelvújító írás (Jónás 1998) szerint viszont a *méh* [h]-s ejtése, a *juh*, *düh* szavakhoz hasonlóan

¹ A cikkben a /h/ fonéma realizációinak jelölésére az esetek többségében a [h]-t használtuk, ettől akkor térünk el, ha azt a műszeres elemzés egyértelműen indokolta; de a tanulmány célja nem a /h/ realizációinak részletekbe menő akusztikai-fonetikai vizsgálata volt.

az újabb keletkezésű szavakban, alkalmi szókapcsolatokban, például *Mé[h]kerék* (romániai helységnev), *j[u]tíró*, de *ju[h]pusztulás*, *elfogott a dü[h]* a legelterjedtebb, s elsősorban a művelt beszélőknél, s a médiában is ekként tapasztalható.

Gyakorisági tényezők

A gyakoriság mind a produkcióban, mind a percepcióban meghatározó, ezért a statisztikai tények ismerete a lexémák aktiválási sajátosságainak magyarázatában fontos lehet. Megpróbáltunk képet kapni arról, hogy a) milyen gyakran találkozhatunk a szótagvégi néma *h* szabály alá eső alakokkal; b) milyen arányban jelennek meg a kettős változatú toldalékolt alakok. A rendelkezésre álló beszélt nyelvi korpuszok, illetve digitális hangadatbázisok (BABEL, MTBA) egyfelől írott szöveget hangosítanak meg, a spontánbeszéd-anyagok pedig (talán méretüknél fogva is) nem tartalmazzák a keresett lexémákat (Gósy 2003). Az írott szövegek felolvasását tartalmazó BABEL korpuszban egyetlen szóvégi [h] sem fordul elő. Az MTBA (Vicsi 2002) telefonos adatbázis többek között számos tulajdonnevet is tartalmaz, de nincs benne Oláh vagy Cseh. Az adatbázis felolvasatott mondataiban már akad a /h/ allofonjaira adat, azonban a korpusz a beszéd mesterséges feldolgozásának a céljait szolgálja, így a szókincsünkben ritka, szótagvégi [h] marginális problémaként jelenik meg; ezért statisztikai relevanciával nem rendelkezhet, szabályalkotásra pedig nem alkalmas.

A szótárak tanúsága szerint azoknak a szavainknak a száma, amelyek a /h/ fonéma valamely allofonjára végződnek, különböző; attól függ, hogy az adott szótár melyeket milyen szempontok szerint rögzítette. A tövégmutato szótár például 48 *h*-végű címszót vesz fel (ebben benne van a betű neve is), ebből 40 a névszó. De hiányzik innen például a más szótárakban fellelhető *fellah*, *ajatollah*, *kazah*, *rizskoch*, *MÉH*, *APEH*... A szótárak abban is nagyon különböznek, hogy hány indulatszót vesznek fel. A lexikográfiai források alapján kijelenthető, hogy az ilyen szavaink száma a félszázad nem éri el.

Megvizsgáltuk a *h*-ra végződő szavaink írott nyelvi gyakoriságát egy a sajtó és szépirodalmi alkotások nyelvezetét tükröző digitális szövegkorpuszban² (összesen 1 551 307 különböző szóalak 80 542 513 előfordulása). E szövegkorpuszban 31 a /h/ fonéma valamely allofonjára végződő köznévi szótó fordult elő, a szóösszetételekkel együtt összesen 79 (köznévi) lexéma. A néma *h*-val (is) ejtettként számon tartott szavaink (*céh*, *cseh*, *düh*, *éh*, *juh*, *keh*, *méh*, *méh*, *moh*, *oláh*, *pléh*, *rüh*, *tereh*) közül a *tereh* egyáltalán nem, a *moh*, *keh* pedig elenyésző számban fordult elő (1. táblázat). A kapott adatok megfelelnek azon elvárásunknak, hogy a *céh*, *éh*, *pléh*, *rüh* lexémák igen ritkák és relatíve ritkábbak, mint a *cseh*, *düh*, *juh*, *méh* (mindkét jelentésében); az *oláh*-ra vonatkozó adatok a családnévi előfordulásokat is tartalmazzák, köznévi használata alapján azonban az igen ritka csoportba tartozik. Ha ezen szótöveknek a kiejtési szabály szerint kötelezően néma *h*-val ejtett előfordulásait (szóvégi és szóbeljei *hC* helyzet) tekintjük, akkor azt mondhatjuk, hogy a szövegkorpusz meghangosításakor a néma *h* szabályt relatíve leggyakrabban az *oláh* és *pléh* esetében kellene alkalmaznunk, a viszonylag gyakoribb szótövek közül pedig a *cseh*-nél.

² A korpusz összetétele: napi- és hetilapok interneten elérhető cikkei, internetes hírijságok cikkei, országgyűlési anyagok, a Magyar Elektronikus könyvtár magyar nyelvű anyagai és a Digitális Irodalmi Akadémia anyagai, vö.: Németh–Zainkó 2000.

1. táblázat: A h-t tartalmazó szavak előfordulási gyakorisága (írott nyelv alapján)

Szótó	Szóvégi h előfordulás* (db)	Szóbelseji hC helyzet** (db)		Összesen (a fonetikai környezettől függetlenül) (db)		A néma h szabály szerint „meghangosítandó” előfordulások aránya (%)
		különböző szóalak	előfordulás	különböző szóalak	előfordulás	
céh	179	62	122	108	532	57
cseh	8511	49	1785	104	15863	65
düh	563	79	707	161	2319	55
éh	20	41	292	63	380	82
juh	171	124	281	232	1282	35
keh	7	–	–	2	9	78
méh	247	192	607	337	1983	43
moh	2	3	3	8	16***	31
oláh	1092	9	19	20	1141	97
pléh	61	131	192	140	264	96
rüh	23	4	7	21	109	28

* Szóösszetételek utótagjaként is

** Ragozott alakok és szóösszetételek

*** A *moha* lexéma megfelelő alakjaitól egyértelműen elkülöníthető szóalakok száma

A néma h szabály érvényesülése szempontjából érdekesek a kettős változatú toldalékolt alakok, hiszen a *csehhel*, *dühhel*, *dühhé* stb. formák elterjedése jelezheti a [h] nélküli ejtés visszaszorulását, míg a *oláht* típusú toldalékolás gyakoriságából éppen ellenkező tendenciára következtethetünk. Az ilyenfajta bizonyítékként szóba jöhető toldalékolt alakok azonban korpuszunkban igen ritkának bizonyultak. Az 1. táblázatban feltüntetett szóbeljei előfordulások a következő *-val/vel*, *-vá/vé* ragos alakokat tartalmazták: *céh* (1), *cseh* (2), *csehvé* (1), *düh* (174), *düh* (19), *dühvé* (9), *juh*, *anyajuhvá*, *anyaméh* (1), *pléh*, *rüh* (3). A mássalhangzóra végződő tö szerinti toldalékolás tehát szinte kizárólagosan a *düh* lexémára korlátozódott, de használata arányaiban ott sem mutatkozott számottevőnek. A paradigmát a magánhangzóra végződő tövek mintájára „ki-egyenesítő” változatok pedig egyáltalán nem szerepeltek. A szakirodalom (pl. Elekfi 1994) a jelenséget az *oláh* egyes számú tárgyragos alakjánál és a *pléh* lexémánál (*pléht*, *pléhk*, *pléhn*) tartja számon, korpuszunkban azonban e morfológiai alakok kanonikus változataikban sem fordultak elő. Érdekes, hogy bár van *csenek* szavunk (mint a(z) *(el)csen* ige ragozott alakja), amely azonban a 1,5 milliós korpuszban egyszer sem fordult elő.

A bizonytalanságok és az egymásnak látszólag ellentmondó adatok miatt kísérlet sorozatban vizsgáltuk a [h] viselkedését a *cseh*-féle szavakban. Elemzéseink mind a produkciós, mind a percepciós működések vizsgálatára irányultak. A célok a következők voltak: a) a [h] mássalhangzó ejtési sajátosságainak felmérése, b) a [h] mássalhangzó megjelenése a percepciós folyamatban. Más megfogalmazásban a kérdésünk az, hogy hol tart ma a *cseh*-féle szavak ingadozása a művelt, gondozott (vagy legalábbis annak szánt) ejtésben. A kutatási hipotézis megfogalmazása az előzőekben tárgyaltak miatt meglehetősen bizonytalan; mindössze annyit mertünk feltételezni, hogy – tekintettel adatközlőinkre – az írott nyelv valamiféle hatása biztosan kimutatható lesz az eredményekben.

I. kísérlet: a produkció

Az első kísérlet az alábbi három szempont vizsgálatára összpontosított. (i) Mekkora eltérést mutat a szóvégi [h] megjelenése az egyes lexémák között? (ii) Van-e különbség a [h]-s ejtés megjelenésében a hangsor végi, szünet előtti pozícióban és szóösszetételek határán, mássalhangzó előtt, például: *méh* ↔ *méhkaptár*, *méhraj*. (iii) Mennyire gyakoriak a *dühhel*-típusú alakváltozatok? Kongruensek-e az alanyesetű és a *-val/vel* ragos hangalakok, azaz ugyanazon beszélőnél a *dü[h]* kiejtésből következik-e a *dü[h]:el* alakváltozat használata.

Anyag, módszer, kísérleti személyek

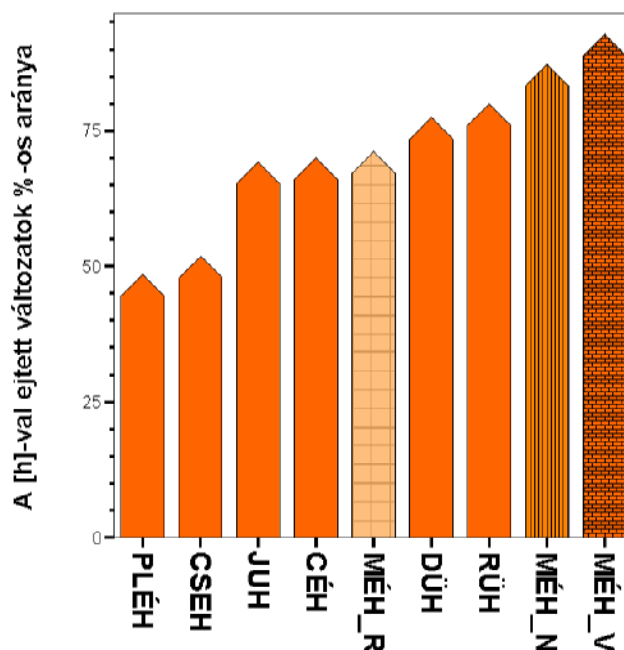
A felmérés a klasszikus kikérdezéses eljárással történt. Az adatközlők feladata egyfelől az volt, hogy mondják ki az elhangzott szótári meghatározásnak megfelelő szót, másfelől pedig egészítsenek ki mondatokat a kitalált szó megfelelő alakjával. Például: „Mi ez? A középkorban az azonos foglalkozású iparosok és kereskedők érdekvédelmi szervezete” (*céh*), „Hamarosan megkötötték a szerződést egy helybeli ...”. A szóvégi pozícióban a vizsgálat a *céh*, *cseh*, *düh*, *juh*, *méh* 'rovar', *méh* 'női szerv', *MÉH*, *pléh*, *rüh* lexémákra terjedt ki. A szóösszetételek vizsgálatában a *méh* (mindkét jelentésben) és a *MÉH* szótövekre összpontosítottunk, a *méhkaptár/méhkas*, *méhraj*, *méhrák/méhnyakrák*, *MÉH-telep* szavakat elicitáltuk, kontrollszóként szerepelt a *juhtej*. Meg kell említenünk azt a módszertani nehézséget, hogy nemegyszer sikertelen volt bizonyos szóösszetételek elicitálása (ez jelentkezik majd az adatok eltérő számában egy-egy szó esetén). A „Mézgyűjtő rovarok tartására szolgáló ládaszerű építmény” meghatározásra gyakran a *kaptár*, *kas* válaszokat kaptuk az elvart (és remélt) *méhkaptár*, *méhkas* helyett. A *méhkaparás* szóalakot főleg a férfiak többségénél volt nehéz előhívni; a *dühroham* helyett pedig a szinonimák hosszú sora jött elő a *gutaitéstől* az *agylobig* stb. A felmérés mondatkiegészítési feladata az eszköz- és társhatározói eset toldalékolását, illetőleg annak hatását vizsgálta a kérdéses mássalhangzó ejtésére. Összesen 16 szó ejtését elemeztük.

Egyénileg teszteltünk, a válaszokat magnetofonra rögzítettük, minderről a kísérleti személynek tudomása volt. A vizsgálatban 43 adatközlő vett részt, 20 férfi és 23 nő, akik két életkori csoportot képeztek. A fiatalabbak csoportjában az átlagéletkor 22 év volt (egyetemi hallgatók), míg az idősebbeknél 40 év (valamennyien felsőfokú végzettségűek).

Eredmények

1. Az adatok összességét tekintve szóvégen a mérleg egyértelműen a [h]-val ejtett változat javára billent, a [h]-s ejtés az esetek 78%-ában fordult elő. Az 1. ábráról leolvasható azonban, hogy a [h]-val ejtett változat preferenciája lexémánként eltérő volt; a különbségek statisztikailag is szignifikánsnak mutatkoztak (a Cochran-féle próba eredménye: $Q(8) = 15,662$, $p = 0,047$). A [h] nélküli ejtés a *pléh* és *cseh* szavakra volt a legjellemzőbb, bár ezeknél is mintegy 50%-ban jelent meg a [h]-s változat. A vizsgált mássalhangzó kiejtése a legkövetkezetesebben az „itt veszik át a papír-, vas- és fémhulladékot” definícióra adott válaszokban, azaz a *MÉH* szóban volt megfigyelhető, ekkor az ejtések 93%-ában fordult elő.

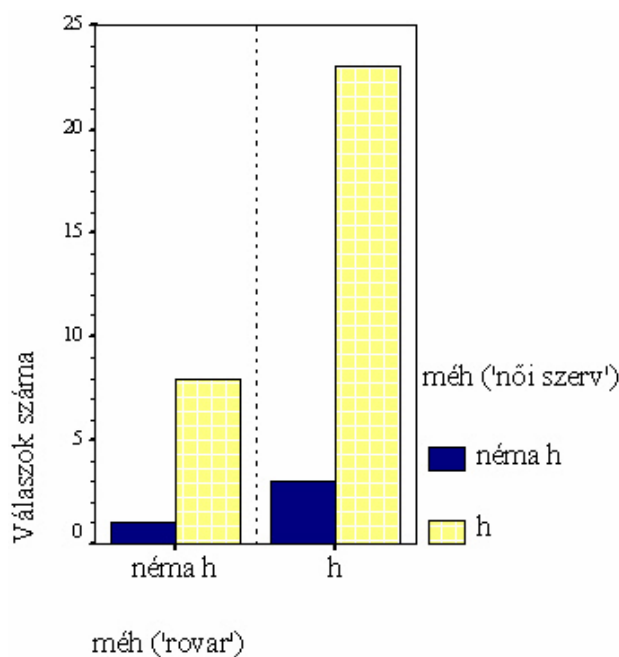
Megvizsgáltuk, mennyire függ össze a *méh* (két jelentését tekintve) homonimák kiejtése. A két ejtést változat a 2*2-es Chi-négyzet próba alapján függetlennek bizonyult, azaz statisztikailag nem igazolódott, hogy a beszélők következetesen törekednének e homonimák megkülönböztetésére, az alanyesetek homográf, de nem homofon használatára.

1. ábra

A [h]-s változat átlagos gyakorisága szóvégi helyzetben
(MÉH_R = *méh* 'rovar', MÉH_N = *méh* 'női szerv', MÉH_V = *MÉH* 'vállalat')

A 2. ábra azt mutatja be, hogy akik néma *h*-val ejtették a *méh* ('rovar') szóalakot, azok közül hányan ejtették ugyanígy, illetve [h]-val a másik, homoním alakot. Látható, hogy viszonylag kevés olyan kísérleti személy volt, aki a homográf alakokat a kiejtésben megkülönböztette. A két ejtés-változat megválasztása a 2*2-es Chi-négyzet próba alapján is függetlennek bizonyult, azaz statisztikailag nem igazolódott, hogy a beszélők következetesen törekednének e homonímák megkülönböztetésére.

2. ábra

A *méh* 'rovar' és a *méh* 'női szerv' jelentésmegkülönböztetése a szóvégi mássalhangzó ejtésével

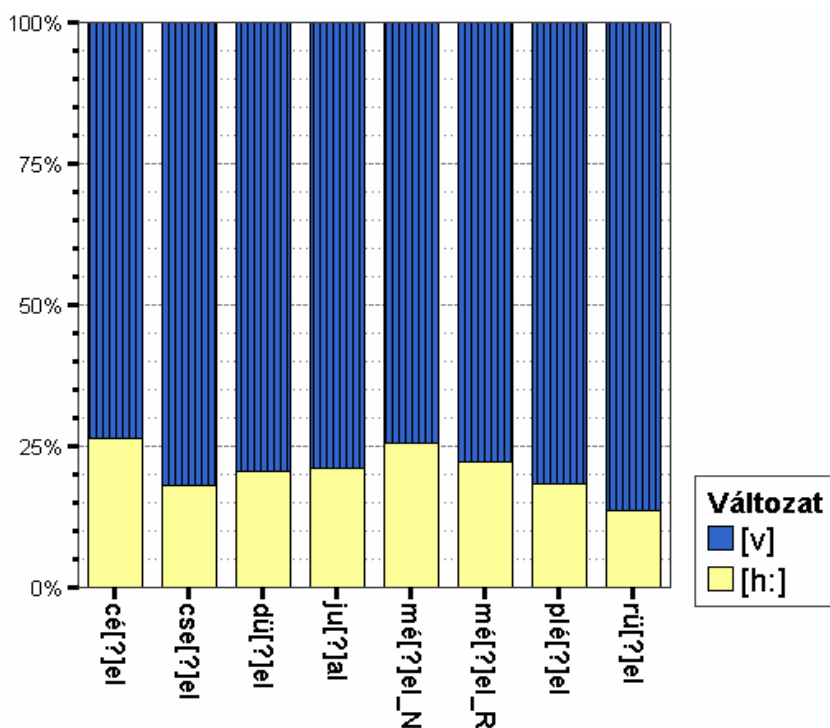
A *méh* 'rovar' és a *pléh* szó kiejtése azonban valóban különbözőnek mondható a mássalhangzó szempontjából; a *pléh* szót szignifikánsan gyakrabban ejtették a normatív, néma *h*-ás változatban. Nincs kézenfekvő magyarázat erre az ejtési különbözőségeire. Feltételezhető talán, hogy a *pléh* szó első három hangja már oly mértékben felidézi a teljes szót, hogy a beszélő könnyebben „lehagyja” a szóvégi mássalhangzót (a *plé* hangsor csupán a *pléd* és a *plébános*, *plénum* szavak eleje a *pléh* szón kívül), míg a *mé* hangkapcsolattal nagyon sok szó kezdődik, tehát a szóvégi [h] kiejtése mintegy biztosítja a hallgató számára az úgynevezett felismerési kulcsot (vö. Gósy 1999), s a beszélő ezt ösztönösen igyekszik megvalósítani. Ez persze egyetlen lehetséges magyarázat, a többi szó ejtésének különbözőségei más és más okokkal valószínűsíthetők. Ilyen lehet például az íráskép hatása, vagy hogy milyen gyakran hallja a szót, illetőleg összetételeit kanonikus ejtésben. Összeségében megállapítható, hogy a szóvégi néma *h* szabály betartása leginkább a *pléh* és *cseh* szavakra volt jellemző, de az adatközlők mintegy 50%-a ezeknél is a [h]-s változatot ejtette.

2. A szóösszetételekben jóval kevésbé volt jellemző a normatív ejtéstől való eltérés, mint szóvégen (vö. 2. táblázat). A [h]-s ejtés gyakorisága lexémánkénti megoszlásban sem mutatott párhuzamot a szóvégi helyzettel. Az összetételekben (az összes sikeresen elicitált adatot figyelembe véve) 31%-ban valósult meg a [h]-s ejtészváltozat. Kimondható, hogy az abszolút szóvégen, illetőleg az összetételek morfématáráján mássalhangzó előtt előforduló [h] ejtése szignifikánsan különbözik. Ez egyfelől a fonetikai koartikulációs folyamatokkal magyarázható, másrészt az is valószínűsíthető, hogy az összetétel jelentése a [h] nélkül is egyértelműbben azonosítja a kérdéses szemantikai tartalmat, a beszélőnek tehát kevésbé kell törekednie a félreértés elkerülésére. Ez a fajta nyelvi tudatosság megjelenik majd a percepciók kísérlet eredményeiben is, ezáltal válik ez az itt megfogalmazott feltételezés relevánssá, illetőleg igazolhatóvá.

2. táblázat: A [h] viselkedése a produkcióban szóösszetételek esetén

Tesztszavak	Adatszám	A /h/ különböző realizációinak %-os aránya
méhkaptár/méhkás	37	51
méhraj	31	39
méhrák/méhnyakrák	31	19
MÉH-telep	20	30

3. A mondatkiegészítési feladatban a válaszok a következőképpen oszlottak meg: *dü[v]el*-típus – 78,2%-a, *dü[h:]el*-típus – 20,5%, 1,3%-ban pedig [me:el] és [ce:el] ejtéssel találkoztunk. A vizsgált lexémáknál a mássalhangzóra végződő tő szerinti toldalékolás gyakorisága 13–26% között változott (3. ábra). A [h]-s alakváltozat megjelenési aránya nem tért el számottevően az egyes lexémáknál, így a *méh* homonimáknál sem. A *méh* esetében az adatközlők 28%-a használt eltérő alakváltozatot az eltérő jelentés függvényében, ezen belül azonban azonos arányban fordult elő a *mé[v]el* 'rovar' – *mé[h:]el* 'női szerv' megkülönböztetés és ennek a fordítottja is (vö. *mé[h:]el* 'rovar' – *mé[v]el* 'női szerv'). Az adatközlők 30%-ánál fordult elő egynél több [h]-s alakváltozat. A *dühhel*-típusú alakok szignifikánsan gyakrabban jelentek meg az idősebb beszélők csoportjában (a Chi-négyzet próba eredménye: $\chi^2(1) = 9,184$, $p = 0,002$); ez az egyetlen olyan mutató, amelyben a minden esetben ellenőrzött szociológiai tényezők (életkor és nem) valamelyike meghatározónak mutatkozott.

3. ábra

A -val/vel ragos alakváltozatok előfordulási gyakorisága
(mél[?]el_R = *méhvel/méhhel* 'rovar', mé[?]el_N = *méhvel/méhhel* 'női szerv')

Az, hogy a *dühhel*, *méhhel* típusú alakok megjelenése gyakoribb volt a 30 éven felülieknél első látásra ellentmondani látszik annak a tendenciának, hogy a *h*-törlés szabálya hosszú távon végleg érvényét veszti. A magyarázatot kereshetjük például abban, hogy a fiatalabbakban élénkebben él a kiejtési szabály és annak az elvárt érvényesítése. De úgy is értelmezhetjük, hogy a fiatalabbakban már nem fonológiai, hanem morfológiai kondicionált alakról van szó. Azaz nem a *h*-törlés fonológiai szabályát alkalmazzák, hanem a tudatukban két allomorfban létező *tő* közül kiválasztják az eszközhatározós esetben használatosat.

II. kísérlet: a percepció

A második kísérlet az észlelés oldaláról elemezte a [h] mássalhangzó viselkedését. A kérdés úgy fogalmazható meg, hogy hajlamosak vagyunk-e a *cseh*-féle szavak esetében behallani a hangsorba a szótagvégi [h]-t függetlenül annak fizikai ottlététől.

Anyag, módszer, kísérleti személyek

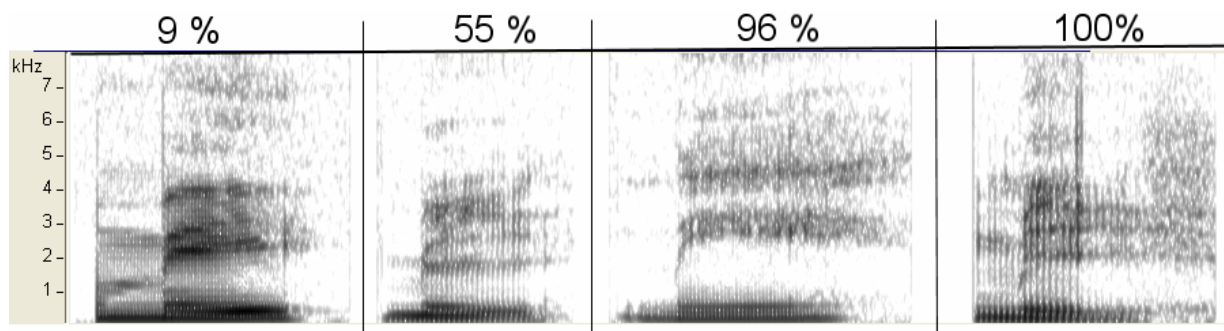
A kérdésünk megválaszolásához összevetettük a) a [h] szegmentum azonosítási arányát és a hangsor akusztikai jellemzőit; b) a [h] szegmentum észlelését valódi szavakban és logatomokban (értelmetlen, de fonotaktikailag releváns hangsorokban). A stimulusok az első kísérlet anyagából származtak, olyan *cseh*, *düh*, *dühkitörés*, *méhraj* stb. típusú tőszavakat és szóösszetételeket választottunk, amelyek a [h] szegmentum zöreijének időtartama szerint három csoportot alkottak: a mássalhangzó zörejeleme 20 ms-nél rövidebb volt, 20–50 ms közötti, illetőleg 50 ms-nél hosszabb. Összesen 41 szót, illetve logatomot vizsgáltunk. A hanganyag elemzését digitális beszéd-elemzővel végeztük. A percepciók kísérletet két, egyenként 22 főből álló csoportban végeztük; az

adatközlők egyetemi hallgatók és fiatal oktatók voltak (átlagéletkoruk 27 év); a stimulusokat fejhallgatón keresztül hallgatták le (a külső zajok kiszűrése érdekében). Az első csoport tagjai az eredeti, természetes ejtést hallották; a tesztalapon pedig jelölniük kellett a [h] meglétét vagy hiányát. Az adatközlők feladatát a következőképpen határoztuk meg: „Olyan szavakat fog hallani, amelyekben az írásban *h* betű szerepel. Döntse el, hogy a hallott szóban ejtett-e [h] hangot a bemozdó!” A kontrollcsoport tagjai az eredeti bemozdásokból szegmentált szórészetet (néhány hangot) hallottak, például az eredeti *mé[x]királynő*ből → [e:hki], a *dolgozóm*[e:]ből → [zo:me:]. Az adatközlők a következő feladatot kapták: „Rövid, jelentés nélküli hangsorokat fog hallani. Írja le a hangsorokat minél pontosabban!”

Eredmények

Előzetes elvárásunknak megfelelően a [h] hang zörejelemének időtartama meghatározó volt az észlelési ítéletekben, a mássalhangzó azonosítása és a zörejelem időtartama között erős volt a korreláció (a Pearson-féle korrelációs elemzés eredménye: $r = 8,77$; $p < 0,0001$). A 70%-os arányt meghaladó azonosítási arány csak az 50 ms-t meghaladó időtartamú [h] szegmentumoknál fordult elő. A töszó, illetőleg a szóösszetétel ténye sem lényegtelen az adatközlők döntéseiben. Az „ejtett h-t” ítéletek növekvő sorrendjében a zörejelemet nem tartalmazó összetételek: $j[u]tej$ 9% < $d[y]kitörés$, $M[e:]telep$ (két különböző bemozdótól, de egyaránt [h] nélkül) 14% < $m[e:]kaptár$, $m[e:]raj$ 32% < $m[e:]nyakrák$ 36%. Az ismételt $m[e:]raj$ 50%.

A szóvégi *h* ejtése artikulációsan sokféle lehet, s ennek megvannak az akusztikai következményei (4. ábra). Ezek az akusztikai következmények érintik a fizikai időtartamot, a zörejelem intenzitását és frekvenciaspektrumát is. Ennélfogva találunk viszonylag rövid, de észlelhető időtartamú és intenzitású laringális [h]-t, illetőleg intenzív zörejjel ejtett, hosszú, a veláris képzési területen ejtett réshangot.

4. ábra

Különbözően artikulált [h] mássalhangzók hangszínképe és észlelési arányuk a *méh* szóban

Az értelmes szavakban és a logatomokban szereplő (vagy nem szereplő) [h] hangok megítélése jelentős különbséget mutat az észlelésben. A Mann-Whitney próba eredménye szignifikáns ($p = 0,028$), vagyis statisztikailag is igazolható, hogy a logatomok azonosításakor a résztvevők szignifikánsan kevesebbszer azonosítottak [h] hangot. A *méhkirálynő* szóban például 90,9%-ban észleltek [h]-t, míg az *éhki* logatomban csak 36%-ban (a [h] fizikai időtartama 60 ms volt; vagy a *méhraj* szóban a nem létező [h] mássalhangzót a kísérleti személyek fele hallani vélte, míg az *éraj* logatomban csak 18%-ban). Ez azt a beszédpercepcióban ismert jelenséget mutatja, hogy az értelmetlen hangsorok azonosításában az úgynevezett felsőbb feldolgozási szintek nem vesznek részt. Döntően tehát az akusztikai, fonetikai, fonológiai szintek működnek, s ez az objektív fizikai (akusztikai) valóság

a pontosabb reprodukálást teszi lehetővé. A szavak megítélésekor a kísérleti személyek tudatalatt működtetik a felsőbb szinteket, tehát lexémákat, morfológiai szerkezeteket stb. azonosítanak, s ez befolyásolja az észlelési működéseket. Ez eredményezi azt, hogy [h] mássalhangzót jelölnek ott is, ahol az a valóságban nem jelenik meg, de a beszélő/hallgató tudatában kétségtelenül jelen van.

III. kísérlet: a mentális lexikon aktiválása

A beszédprodukción és a beszédpercepción működése egyaránt igényli a mentális lexikon aktiválását, s ebben a nyelvi tudatosság, a kialakult engramok, továbbá a gyakoriság tényezői meghatározó szerepet játszanak. A harmadik kísérletünk célja az volt, hogy megtudjuk, a kísérleti személyek mentális lexikonában milyen formában tárolódnak a /h/ fonémát tartalmazó, produkciósan ejtésingadozást, percepciósan kontextusfüggőséget mutató lexémák.

Anyag, módszer, kísérleti személyek

Két, egymással összefüggő kísérletsorozatot folytattunk le. A nyelvi anyag magyar, nem magyar (idegen nyelvi), a meghonosodás szakaszában lévő és értelmetlen hangsorokat tartalmazott (alanyeseti, illetőleg ragozott formákban is). Összesen 82 szót teszteltünk. Az adatközlőknek mindkét kísérletben arra a kérdésre kellett válaszolniuk, hogy a hallott hangsor – megítélésük szerint – magyar vagy nem magyar (minden egyes esetben felhívtuk a figyelmüket arra, hogy a saját, egyéni döntésükre, nyelvhasználatukra vagyunk kíváncsiak, nem pedig valamiféle kodifikált, elvárt vagy „megtanult” választ várunk). A kísérleti személyek száma 43, illetőleg 50 fő volt, egyetemi hallgatók és tanárok, átlagéletkoruk 36 év. A második kísérletsorozatban reakcióidőt mértünk; ekkor a kísérleti személyek figyelmét felhívtuk arra, hogy minél gyorsabban döntsenek. Egyénileg teszteltünk. A tesztelés számítógépen folyt, a hangsorokat az adatközlők fülhallgatón hallották, és válaszukat a megfelelő nyomógombra kattintva adták meg, a program pedig rögzítette a reakcióidőt is. A reakcióidőket másodpercben, illetőleg rangszámátlagokban dolgoztuk fel, és hasonlítottuk össze a kísérleti személyeknél.

Eredmények

(i) Az első kísérletben a /h/ fonéma különféle allofonjait tartalmazó szavakat teszteltük. Az adatok szerint csupán a *j[uv]al* szó felismerése volt tökéletesnek mondható (95%), illetőleg 80% fölötti a *j[u]* és a *m[e:v]el* magyar szóként történt azonosítása. Az úgynevezett percepció határt nem érték el a *r[yv]el*, *ol[a:]* és a *kaza[h]ot* szavak (magyarnak 66%-ban ismerték el őket). A 45–55% körüli magyar azonosítás akár véletlen találatként is felfogható, avagy – egy más nézetből – azt mondhatjuk, hogy e szavak meghonosodása „folyamatban van a nyelvünkben” avagy „kiveszőben van a nyelvünkéből” (sic!): *keh*, *fach* (mint [fɔk:]), *enyh*. A legkevésbé azonosították magyar szavaknak adatközlőink az *eunuch* (mint [eunuk]) és a *csenek* szavakat (39%, ill. 26%).

A második kísérletsorozat eredményeit a 3. táblázat szemlélteti. Ennek alapján azzal szembeesülünk, hogy a /h/ tekintetében ingadozó ejtésű szavainkat – úgy tűnik – a kísérleti személyek nehezen ismerik fel magyar szavaknak. 90%-os és afölötti azonosítást nem is kaptunk, 80% fölött is mindössze három szót találunk: *dohhal*, *m[e:b]e*, *m[e:n]ek*. (A legutóbbi adat értékelését nehezíti a kétféle jelentés.) Ha a 75%-os percepció határt tekintjük, akkor azt mondhatjuk, hogy (művelt) adatközlőink a /h/-t tartalmazó szavak többségét pusztán hallás alapján nem ismerik fel, például *r[y]*, *pl[e:n]*, *m[e:b]e* vagy *c[e:v]el*. Felmerülhet a gyakoriság mint tényező, amelynek – bár hatását természetesen elismerjük –, de ellentmondani látszik az *enyh* 72%-os azonosítása. A magyar/nem magyar döntés fő tényezője egyértelműen a /h/ sajátos viselkedésének következménye.

3. táblázat: A magyarként azonosított szavak százalékos aránya és reakcióideje

Hangsor	Magyar szó ítéletek átlaga (%)	Reakcióidő-átlag (mp)	Reakcióidő rangszámátlag
r[y]	22	1,163	22,6
pl[e:n]	34	1,007	24,0
ke[h]	52	1,292	28,3
rü[xn]ek	54	1,187	25,6
m[e:b]b	58	1,473	35,0
cse[h]en	62	1,223	29,4
c[e:v]el	64	1,325	30,2
r[yv]el	70	1,205	27,3
eny[h]	72	1,439	32,1
ol[a:t]	72	1,186	27,9
do[xn]ak	74	1,077	20,9
cé[h:]el	76	1,194	23,3
do[x:]al	82	1,287	25,8
mé[hb]e	86	1,254	24,1
m[e:n]ek	88	1,139	24,8

A reakcióidő-értékek jól jelzik egyrészt azt, hogy mennyi ideig keresett a kísérleti személy a mentális lexikonában, másrészt azt, hogy mennyi időt igényelt a döntéshozatal. A *h*-végű szavakat tekintve a leghosszabb időt a *c[e:]vel*, az *enyh* és a *m[e:]be* szavak minősítése igényelte; függetlenül attól, hogy maga a keresés, avagy a döntés okozta a reakcióidő jelentős növekedését. Közepesnek tekinthető a *rühnek* és a *dohhal* reakcióidőértéke, noha az egyiket nagymértékben ismerik fel magyar szónak, míg a másikat csupán a kísérleti személyek fele. A rövid reakcióidejű döntések között is találunk olyat, aminek az eredménye magyar döntés, például *dohnak* vagy *céhhel*; de olyat is, amelynek az eredménye „nem magyar” ítélet, például *r[y]* vagy *pl[e:]n*.

Érdeemes összevetni a *h*-s szavak magyar/nem magyar ítéletére kapott reakcióidő-értékeket az értelmetlen hangsorokéval, illetőleg a nyilvánvalóan magyar vagy nem magyar szavakkal, amelyek reakcióideje jóval kisebb volt (pl. *fércel*, *hával*, *lazsnak*, *szlin*). Ez utalhat arra, hogy a kísérleti személyek – a megadott százalékarányban – nem találták a kérdéses hangsort a mentális lexikonukban, a reakcióidő-érték ekkor tehát a keresést mutatja. A *playback*, a *szével* és a *bútol*t relatíve hosszú reakcióideje pedig egyértelműen annak tudható be, hogy az adatközlő nehezen hozott döntést a nyelvhasználatunkban jelenlévő, ugyanakkor nyilvánvalóan nem magyar szavak magyar voltáról. Ekkor tehát a mentális lexikonban aktiválódott ugyan a szó, de státusának a megítélése nehézséget okozott.

IV. kísérlet: produkció és percepció összefüggése

Utolsó kísérletünkben arra kerestünk választ, hogy a kísérleti személyek mely esetekben ítélik a [h]-s ejtést helyesnek, illetve helytelennek. Ebben a döntésben ugyanis mind a produkció, mind a percepció működésbe lép, hiszen az adatközlők egyrészt a saját engramjaik aktiválása, másrészt a normának vélt elvárás, végül pedig „mindennapi” tapasztalataik alapján döntenek (ez utóbbi természetesen szoros összefüggésben lehet engramjaikkal).

Anyag, módszer, kísérleti személyek

A kísérleti anyagot ebben az esetben is az első kísérlet bemondásaiból állítottuk össze. A nyelv-helyességi szempontból értékelendő szavak között szerepeltek alanyesetű és ragozott egyszerű szavak, valamint szóösszetételek is, pl: d[y], ju[h], rü[x], d[yv]el, d[yh:]el; pl[e:h]en, pl[e:n]; m[e:k]aparás, m[e:x]rák stb. A fejhallgatón keresztül hallott szavakat az adatközlőknek az alábbi skála szerint kellett értékelniük:

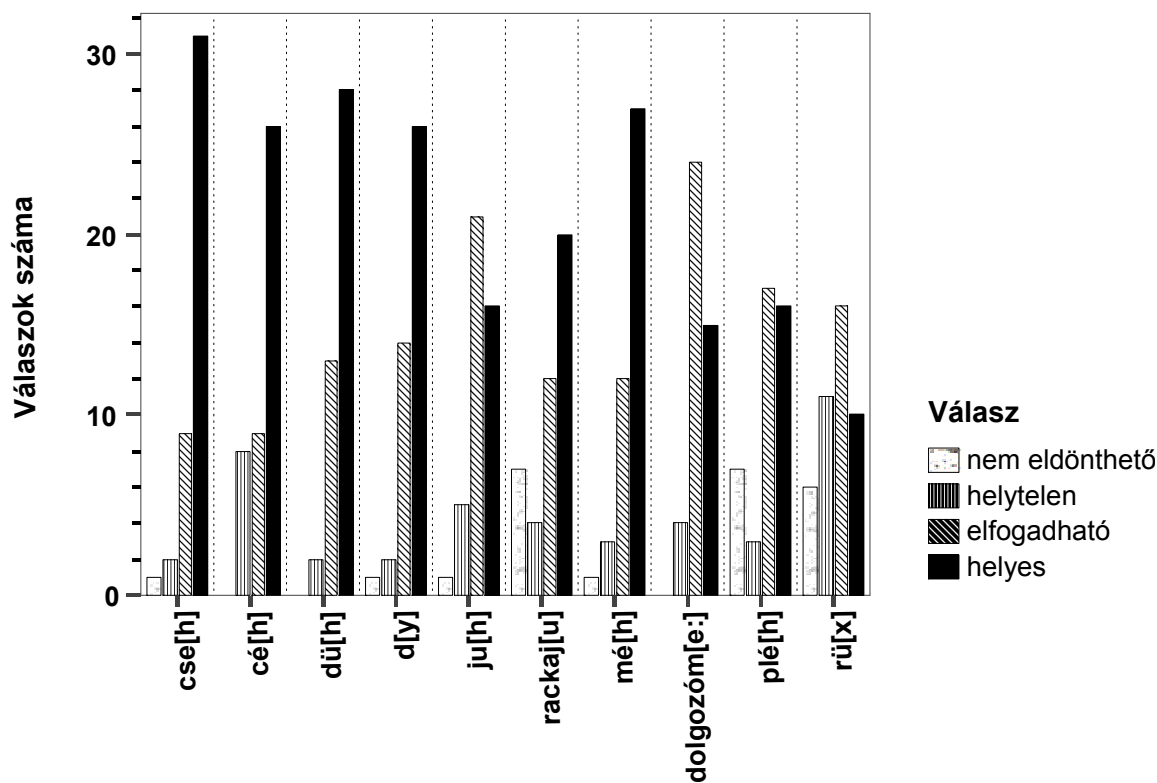
- 1 = egyértelműen kerülendő, helytelennek tartott ejtés
- 2 = nyelv-helyességi szempontból nem tökéletes, de elfogadható ejtés
- 3 = ez az elfogadott, helyes ejtés
- X = nem lehet eldönteni

A kísérletben 43 személy vett részt, átlagosan 24 éves bölcsészhallgatók, 25 fő, nők) és átlagosan 30 éves természettudományos érdeklődésű (fizikus és informatikus) férfiak (18 fő).

Nem törekedtünk szociolingvisztikailag érvényes adatokra; a kísérleti személyek kiválasztását (művelt értelmiségi beszélők) az indokolta, hogy talán ez az a csoport, amelynek a nyelvhasználatára leg súlyosabb érvként mérlegelendő a szabályszerűségek megfogalmazásában.

Eredmények

A kapott adatok mintegy egyesítik a kísérletsorozatunk megelőző produktív és perceptív eredményeit. A kísérleti személyek nagyobb arányban a norma szerint döntöttek, azonban elsősorban szóvégen, de szóösszetételekben is meglehetősen „engedékenyek”, azaz elfogadóak a nem normatív ejtéssel szemben is. A szóvégi *h*-k kiejtését a megkérdezettek közel egyenrangú változatként értékelték, a kivételt a *rüh* erős veláris mássalhangzójának elutasítása jelentette (vö. 5. ábra).

5. ábra

A *h*-ra végződő szavak ejtésének minősítése

Az ejtésváltozatok páronkénti összehasonlítása nem jelzett egyértelmű preferenciát, így például a *düh* néma *h*-val ejtett változatát az adatközlők 60,5%-a tartotta helyesnek, közülük azonban közel pontosan fele-fele arányban vagy elfogadhatónak minősítették a *dü[h]* ejtést vagy azt is helyesnek ítélték. A szóösszetételek határán mássalhangzó előtti pozícióban kevésbé fogadják el a [h] kiejtését, de minden [h]-s változat átlagosztályzata eléri a 2-t, azaz az 'elfogadható' minősítést.

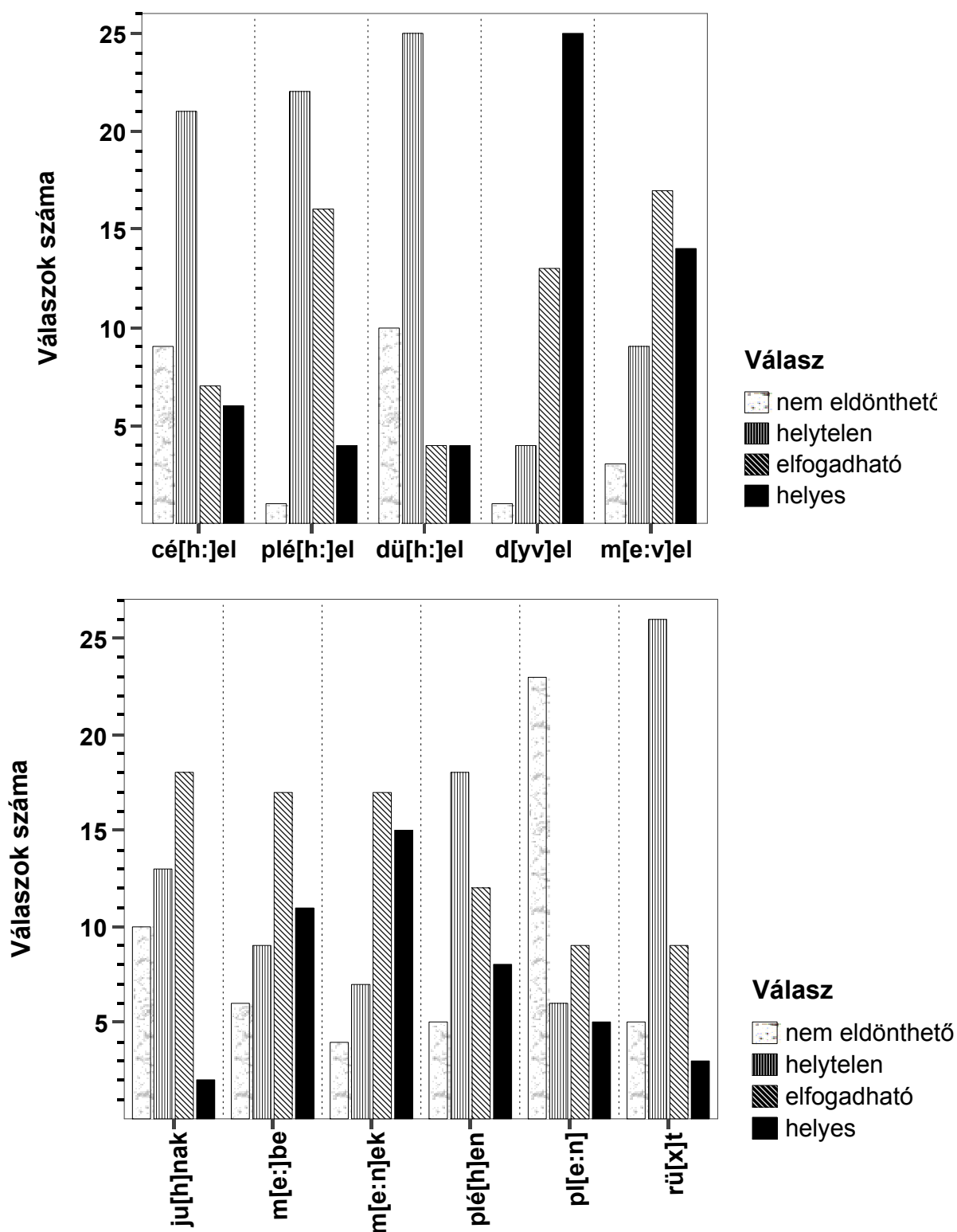
A ragozott alakokról alkotott ítéletek állnak a legközelebb a normatívhoz. A *dü[h]:el*, *plé[h]:el*, *cél[h]:el* alakokat adatközlőink elutasították (l. 6. ábra). A toldalékok közül a *-val/-vel* ragos alakok megítélése mutatja legjobban a norma érvényesülését. Meglepő ugyanakkor a „nem lehet eldönteni” válaszok relatíve magas aránya. Ez egyértelműen alátámasztja, bizonyos értelemben magyarázza azokat a tényeket, amiket a mentális lexikon aktiválása során mind a magyar/nem magyar ítéletekben, mind a reakcióidő-értékekben tapasztaltunk. Megnéztük, hogy mennyire működik a beszélők tudatában az a paradigma, hogy a szóvégi [h] ejtés preferálása együttjár a *dühhel* típusú toldalékolással. Az előjel próba szerint a *d[y]* és a *d [yv]el* alakok megítélése nem tér el, a *cél[h] – cél[h]:el* és a *dü[h] – dü[h]:el* pároké viszont igen ($p < 0,0001$). Ennek alapján a szóvégi *h* kiejtésének preferenciája nem jár együtt az abból egyébként következő toldalékolt változat elfogadásával.

Nem feltételeztük, hogy a toldalékolt szavak és az összetételek megítélésében az adatközlők bevallott „ismerethiánya” nagy különbséggel járna. Az adatok mégis ezt mutatják. A kísérleti személyek a *pl[e:]n* szót például 53,5%-ban képtelenek minősíteni. A 'helyes' ítéletek aránya sokkal kisebb, mint az összetételek esetében; és jelentősen megnövekedett a 'helytelen' minősítések aránya. Összességében a toldalékolt szavak megítélésében jóval nagyobb bizonytalanságot látunk, mint az összetételeknél (6. ábra).

A szóösszetételekre kapott ítéletek is azt mutatják, hogy az adatközlők vagy engedékenyek, vagy maguk is bizonytalanok. Jellegzetesek a *méh* összetételeinek helyességét mutató arányszámok; [h]-val vagy anélkül hasonló arányban vélik helyesnek (például *mé[h]kaptár*: 69,8%, ill. *m[e:]kaptár*: 72,1% vagy *mé[x]királynő*: 30,2%, ill. *mé[x]raj* 37,2%). A *mé[x]királynő* és a *m[e:]kaptár* megítélése szignifikánsan eltérő a néma *h*-s változat javára (a McNemar-féle szimmetriapróba $\chi^2(3) = 12,909$, $p < 0,01$). A statisztikai eredmény azt mutatja, hogy a fonetikailag azonosnak tűnő helyzetre eltérő eredményt kaptunk, vagyis az adatközlők bizonytalanok, a döntéseikben egyéb tényezők is szerepet játszanak.

4. táblázat: A szóösszetételek ejtésének megítélése

Teszt szó	VÁLASZ (%)				
	nem lehet eldönteni	helytelen	elfogadható	helyes	elfogadható + helyes
<i>mé[x]kaptár</i>		2,3	25,6	72,1	97,7
<i>m[e:]nyakrák</i>		7,0	20,9	72,1	93
<i>m[e:]kaptár</i>		2,3	27,9	69,8	97,7
<i>d[y]kitörés</i>	2,3		32,6	65,1	97,7
<i>m[e:]család</i>		4,7	34,9	60,5	95,4
<i>M[e:]-telep</i>	2,3	7,0	37,2	53,5	90,7
<i>d[y]roham</i>		14,0	34,9	51,2	86,1
<i>m[e:]kaparás</i>	2,3	9,3	39,5	48,8	88,3
<i>MÉ[h]-telep</i>		7,0	46,5	46,5	93
<i>j[u]tej</i>		14,0	44,2	41,9	86,1
<i>m[e:]raj</i>		9,3	53,5	37,2	90,7
<i>mé[x]királynő</i>	2,3	25,6	41,9	30,2	72,1
<i>ju[h]tej</i>		25,6	46,5	27,9	74,4
<i>mé[x]rák</i>	2,3	14,0	55,8	27,9	83,7

6. ábra

A ragozott alakok ejtésének minősítése

Az elfogadható minősítések arányaival tovább csökken a lényeges különbség a kétféle ejtés között. Legkevésbé tartják hibásnak a *méhkaptár* szót akár így, akár úgy ejtjük, azaz mindkét ejtés megfelel a kísérletben résztvevők normatudatának.

Feltételeztük, hogy a bölcésznök szigorúbban fognak osztályozni, mint a természettudományos érdeklődésű férfiak. A válaszok összességét tekintve azonban a két csoport között nincs szignifikáns különbség, a Chi-négyzet próba $p = 0,51$ -es eredménye csak csekély különbséget jelez, a férfiak valamivel engedékenyebbek, toleránsabbak a nem kanonikus változatokkal szemben.

Következtetések

Tanulmányunkat azzal kezdtük, hogy a magyar laringális [h] mássalhangzó több szempontból meglehetősen vitatott és vitatható; viselkedésének sajátosságai miatt már a fonetikatörténet tanúsága szerint is sok gondot okozott. Kísérleteink célja az volt, hogy számba vegyük az ejtésingadozás különféle eseteit, illetőleg képet kapjunk a nyelvhasználati jellemzőkről produkciós és percepciós szempontból (a szociolingvisztikai tényezőt gyakorlatilag leszűkítettük azzal, hogy adatközlőink egyetemi hallgatók és tanárok voltak). A kapott adatok mégis sok tekintetben tovább növelték a /h/ körüli bizonytalanságot. A kísérleti adatok azt igazolták továbbá, hogy a magyar anyanyelvű adatközlők nyelvhasználati tapasztalata, eltérő észlelési stratégiájuk, valamint a „norma” szigorúbb vagy elnézőbb alkalmazásai is hatással vannak az elemzett mássalhangzó viselkedésére. Olyan következtetések is megfogalmazhatók azonban, amelyek hozzájárulhatnak a *h*-végű szavak nyelvi státusának mind jobb megismeréséhez. Kiderült például, hogy a gyakoriság a vártnál jobban meghatározza a vizsgált szavak produkciójának és észlelésének sajátosságait. Másként jelennek meg az ejtésben és a percepcióban is a *h*-végű tőszók, a toldalékolt szavak és a szóösszetételek. A „néma *h* szabály” visszazorulása legerőteljesebben a szóvégi pozíciót érinti, kevésbé a szóösszetételeket és a legkevésbé a toldalékolt alakokat, ami a morfológiai és nem a fonetikai kontextus erősebb hatását tükrözi. A néma *h* szabálynak a bevezetőben felvázolt három lehetséges nyelvészeti értékelése közül adataink a szuppletív allomorfia felé mutatnak. Mítosznak tűnik ugyanakkor a *méh* homonimák megkülönböztetése. Az észlelés ugyan a konkrét akusztikai-fonetikai adatok alapján történik, azonban a beszélők nyelvi tudatossága, engramja hatással van döntéseikre.

Bizonyos *h*-s szavak, illetőleg némely toldalékolt formáik hiányozhatnak a magyar anyanyelvűek mentális lexikonából; és a lexémamegítélésük nagy bizonytalanságot mutat. Ennek egyértelmű igazolása természetesen további, a mentális lexikon működésére vonatkozó kísérletek elvégzését teszi szükségessé. A kiejtési ingadozás megítélése az igényes nyelvhasználatban sem egységes; több tényező kap szerepet abban, hogy a norma miként realizálódik az adatközlők döntéseiben. S csupán felvethető az a kérdés, hogy a norma az igényes nyelvhasználat tükré, avagy az igényes nyelvhasználatban elvárható az előírtak követése.

Számos kérdés további elemzést igényel, gondolunk itt például a zöngés laringális mássalhangzó problémájára, avagy a /h/ fonéma további allofonjainak részletes produkciós és percepciós fonetikai vizsgálatára.

SZAKIRODALOM

- Balassa József 1904. *Magyar Fonétika*. A hangok és a beszéd fiziológiai elemzése. Franklin-Társulat. Budapest.
- Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán 1967. *A magyar nyelv története*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Benkő Loránd (főszerk.) 1992. *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémia Kiadó. Budapest.
- Bolla Kálmán (szerk.) 1982. *Fejezetek a leíró magyar hangtanból*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Elekfi László 1994. *Magyar ragozási szótár*. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest.
- Elekfi László 2000. Homonimák felismerhetősége toldalékos alakok alapján. *Magyar Nyelvőr* 124: 146–63.
- Ferenczy Géza 1939. CSEH DÜH – OLÁH JUH. *Magyarosan* 10–3.

- Gósy Mária. 1999. *Pszicholingvisztika*. Corvina. Budapest.
- Gósy Mária 2003. Beszédatadabázisok a pszicholingvisztikában és a beszédtechnológiában. In: Viktor Moiseenko (szerk.): *Studia Slavica Savariensia* 1–2. 167–73. Szombathely.
- Grétsy László–Kovalovszky Miklós (főszerk.) 1980. *Nyelvművelő kézikönyv*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Jónás Frigyes 1998. Mondd, mennyit ér a „h”? *Édes Anyanyelvünk* 1998/1, 9.
- Laziczius Gyula 1944. *Fonétika*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda kiadása. Budapest.
- Németh Géza–Zainkó Csaba 2000. Statisztikai szövegelemzés automatikus felolvasáshoz. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszéd kutatás 2000*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 156–66.
- Simonyi Béla 1942. *A beszéd*. Stephaneum. Budapest.
- Siptár Péter 1994. A mássalhangzók. In: Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 183–272.
- Siptár Péter 2003. Hangtan. In: É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Siptár Péter 2002. Chapters from the segmental phonology of Hungarian. [Doktori disszertáció.]
- Siptár Péter–Törkenczy Miklós 2000. *The phonology of Hungarian*. Oxford University Press, Oxford.
- Siptár Péter–Szentgyörgyi Szilárd 2002. H as in Hungarian. *ALinguH* 49, 3–4: 427–57.
- Szemere Gyula 1974. *Az akadémiai helyesírás története (1832–1954)*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Törkenczy Miklós 1994. A szótag. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 273–392.
- G. Varga Györgyi 1968. *Alakváltozatok a budapesti köznyelvben*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Vértés O. András 1980. A magyar leíró hangtan története az újgrammatikusokig. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Vicsi Klára – Szaszák György 2002. A magyar nyelv kiejtésvariációi és felhasználásuk a beszéd felismerésben. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszéd kutatás 2002*. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest, 212–32.
- Whitney, W. D. 1874. *Oriental and linguistic studies II*. New York.

Gósy Mária–Kovács Magdolna

SUMMARY

Gósy, Mária – Kovács, Magdolna

Linguistic awareness, norm, and system pressure in the case of *H* in Hungarian

The phonological analysis of Hungarian /h/, the phonetic quality of its realisations, and the factors determining standard/nonstandard pronunciations involving it are issues with respect to which both earlier and current pieces of the literature exhibit diverse, often radically conflicting views. The present paper studies the characteristics of the consonant [h] on the basis of experimental data, with the aim of surveying diverse cases of variation with respect to nominal stems of the *cseh* ‘Czech’ type and exploring particulars of its use both in terms of production and of perception. The results show that the linguistic experience of native Hungarian speakers, their diverse strategies of perception, and their stricter or more lenient attitude to linguistic norms all affect the behaviour of the consonant studied here.